

UDK 347.471(497.13)»1903—1923« : 334.7
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 11. XI. 1992.

Povijesno značenje Hrvatskog radiše do 1929. godine*

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Hrvatski radiša nastao je 1903. godine kao protuteža Srpskom privredniku, a cilj mu je bio briga za smještaj siromašne hrvatske djece iz pasivnih krajeva u dobre i konjunkturane obrte. Međutim, njegovo uspješnije djelovanje započinje tek poslije prvog svjetskog rata, kada se društvo povezalno s hrvatskom emigracijom u Sjevernoj i Južnoj Americi, što je imalo za posljedicu ne samo izgradnju šegrtskih i emigrantskih domova u Zagrebu i nekim drugim mjestima, već i jačanje hrvatskih privrednika, koji izgrađuju vlastitu privrednu osnovicu stvarajući Zadrugu za štednju, osiguranje i privredu Hrvatskog radišu, uz dobro školovan obrtnički i tvornički podmladak.

Od 1903. do 1923. broj članova Hrvatskog radiše gotovo se učtverostručio, a broj šegrta zaposlenih u privredi udvostručio. Te oscilacije ukazuju na veliku složenost razvoja toga društva, koje je djelovalo među Hrvatima kao što je srpski Privrednik djelovao među Srbima. Društvo doživljava polet tek kada je složnim naporima Stjepana Jobsta u Americi i Artura Benka Grada došlo do povezivanja Hrvata u domovini i Hrvata u Americi na zajedničkoj zadaći: izgradnji domova, smještaju mladeži u te domove i njihovu zapošljavanju u konjunkturnim obrtima i industriji u zemlji i inozemstvu.

1.

Hrvatski radiša ostao je u sjećanju naroda kao najprogresivnija masovna organizacija Hrvata koja se brinula za stručno osposobljavanje i školovanje hrvatske djece iz pasivnih krajeva, a kasnije i za razvitak čisto domaće hrvatske privrede.

* Kao socijalna i gospodarska ustanova, Hrvatski radiša pripada području gospodarske povijesti, pa sam svojedobno dala podatke o njegovu djelovanju dr. Ivi Jeliću, koji se zainteresirao za rad društva. To me i ponukalo da za ovu Spomenicu napišem ovaj rad.

Hrvatski radiša nastao je 1903., ali ideju o potrebi takvoga društva nalazimo pola stoljeća prije, kada je dalmatinski političar i katolički svećenik Mihovil Pavlinović preveo djelo engleskoga društvenog reformatora Samuela Smilesa »Self-help« pod nazivom »Radišu Bog pomaže« (1873.), odnosno, kada se putem trgovačkog društva »Merkur«, a i putem Obrtne škole, koju je 1882. osnovao Izidor Kršnjavi, počela veća pažnja posvećivati stručnom obrazovanju trgovačkog i obrtničkog podmlatka.

U razvoju toga društva treba razlikovati nekoliko etapa (1903.—1917., 1918.—1924., 1924.—1929., 1929.—1938., 1939.—1941., 1941.—1945.), ali u ovom radu dat ću samo pregled do 1929., a prikaz razdoblja do 1945. ostaviti za neku drugu priliku.

2.

1903.—1917. Hrvatski radiša osnovan je u travnju 1903. kao *Društvo za namještanje naučnika u obrt i trgovinu*. Osnovan je zbog praktičnih potreba, ali i kao protuteža srpskom Privredniku, čije je osnivanje dopustio još 1895. godine ban Khuen Hédervary, oslanjajući se u vladanju Hrvatskom na obrtnike, trgovce, činovnike i veleposjednike srpske nacionalnosti. Nema nikakve sumnje da se društvo za stručnu naobrazbu hrvatske djece nije moglo organizirati u Hrvatskoj dok joj se na čelu nalazio ban Khuen Hédervary, koji je sprečavao samostalan privredni razvoj Hrvatske, osobito na polju industrije i obrta.

Demonstracije protiv Khuena započele su 27. ožujka 1903. U toku travnja i svibnja proširile su se na čitavu Hrvatsku, a već 6. travnja 1903. okupilo se u Zagrebu 11 obrtnika i trgovaca koji su izabrali osnivački odbor »Hrvatskog društva za namještanje naučnika u obrt i trgovinu u Zagrebu«. Predsjednik odbora bio je Mato Ilijašević, potpredsjednik Luka Starčević, tajnik Nikola Ratković, a odbornici Dragutin Vasić, Stjepan Širola, Filip Jovanović, Aleksander Penić, Fran Saridja i Franjo Hrustić.¹ Međutim, pune tri godine, dakle sve do 1907., kada počinje slabiti Hrvatsko-srpska koalicija, trebalo je čekati na potvrdu izrađenih pravila. Ipak, i nepotvrđeno društvo je počelo raditi, a našao se i velik broj utemeljitelja koji su uplatili po stotinu kruna, što je za ono vrijeme bila velika svota. Posebice treba istaknuti katoličkog župnika iz Rume dr. Josipa Pausa, koji je među prvima dao društvu novčanu pomoć, i to čak 600 kruna, osjećajući vjerojatno upravo na srijemskom području potrebu za radom takvog društva koje bi, ravnopravno srpskom Privredniku, ali i njemačkim i mađarskim društvima što su se i te kako dobro brinula za svoj podmladak, vodilo brigu o privrednom školovanju mladih Hrvata. Oveća sredstva dali su 1907. i ugledni zagrebački građevinski poduzetnik i dugogodišnji predsjednik Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu Janko Grahor i dr. Stjepan Boroša.

Nakon dvokratne dorade pravila su u veljači 1907. potvrđena. Ali, u međuvremenu je, nakon početnog zanosa u 1904., broj članova društva

¹ *Jutarnji list*, 31. XII. 1923., Iz povijesti Hrvatskog Radiše.

počeo opadati, i opadao je sve do prvoga svjetskog rata, iako su 1905. u odbor ušli msgr. Stjepan Korenić, kanonik prvostolne crkve u Zagrebu, odvjetnik i starješina Hrvatskog sokola dr. Lav Mazzura, te neki drugi uglednici, a društvo ojačano kontaktom sa sličnim društvom u Bosni i Hercegovini Napretkom, pri čemu je dogovoreno da se i djeca iz Napretka mogu namještati u obrte u Hrvatskoj (tabela 1). Razloge tom nazadovanju treba tražiti u političkim prilikama u Hrvatskoj. Vladavini Hrvatsko-srpske koalicije nije odgovaralo jačanje hrvatskog obrtništva i trgovine, osobito onoga izrazito hrvatske orijentacije. Situacija nije izmijenjena ni za novog odbora, u koji ulazi i dr. Luka Senjak, te se počinje razmišljati o promjeni imena društva, jer je bilo mišljenja da je možda komplicirani naziv društva nedovoljno poticajan. Sedmog lipnja 1914. društvo mijenja ime u Hrvatski privrednik, a tajnik društva postaje prof. dr. Rudolf Horvat, koji je naglasio da je svrha društva ne samo odgojiti dobre obrtnike već i te obrtnike učiniti dobrim Hrvatima i dobrim katolicima.²

Zbog rata u srpnju 1914. Hrvatski privrednik formalno prestaje s radom. U stvarnosti on radi i dalje. I 1915. namještena su u obrtu 32 dječaka. Prostorije društva u Gundulićevoj 11 i dalje okupljaju članove, a Rudolf Horvat pomaže u zapošljavanju djece gdje je to najpotrebnije, i bez obzira na vjeru, surađujući s dr. Đurom Basaričekom i dr. Josipom Šilovićem, koji su putem posebne organizacije preuzeli brigu za zbrinjavanje djece u ratu.³

Potkraj 1916. godine, kada se Rudolf Horvat nalazio u internaciji u Mađarskoj zbog svoga »prosrpskog rada«,⁴ tajnik društva M. Kasumović i dr. Rikard Plemić zamolili su Zemaljsku vladu da ponovo dopusti rad društva, jer, kako su tvrdili, postoji velika potreba da se siromašna i zbog rata postradala djeca smjeste u dobre i korisne obrte. Vlada je 2. rujna 1916. pozitivno odgovorila na molbu, ali je zatražila da se društvu promijeni ime, jer je naziv Hrvatski privrednik odviše podsjećao na slično srpsko društvo. Na izvanrednoj skupštini društva 29. studenog 1916. na prijedlog dr. Vilima Zadrovića i Plemića društvo je preimenovano u Hrvatskog radiša, s obrazloženjem da naziv radiša za marljivog i dobrog čovjeka živi u narodu. Vlada je odobrila tu promjenu potvrdivši izmijenjena pravila 8. siječnja 1917., a kao novi utemeljitelji javljaju se grof Teodor Pejačević iz Našica, barun E. Kušević iz Jalžabeta, barun Ivan Ožegović iz Cerja Tužnog, barun Samuel Gutmann iz Belišća, industrijalac Julio Lausch iz Bjelovara, Franjo Jurinac iz Doboja, Svetozar Rittig, župnik crkve Sv. Marka iz Zagreba, fra Didak Buntić, franjevac iz Širokog Brijega u Hercegovini, Stjepan Jobst, činovnik osiguravajućeg zavoda Croatia, Fran Holujević i mnogi drugi.⁵ Osobito velik polet Hrvatski

² *Vijesnik bankovnih činovnika*, 1, 1. I. 1915., 14; *Nezavisnost* (Bjelovar), 35, 25. VII. 1914. Horvat je već tada predlagao da se društvo zove Hrvatski radiša.

³ *Jugoslavenska njiva*, 1919., br. 34, 544, dr. Ivo Politeo, Radišin tjedan. Politeo piše da se još 1912. mislilo kako je Hrvatski privrednik frankovačke orijentacije, ali da je svojim radom i među srpskom djecom u toku rata dokazao protivno.

⁴ *Rudolf Horvat*, *Poviest slob. i kr. grada Koprivnice*, 1943. (reprint 1990. Koprivnica), predgovor *Mire Kolar-Dimitrijević*, 13.

⁵ *Banovac* (Petrinja), 39, 22. IX. 1917. i 26, 29. VI. 1918.

radiša dobiva suradnjom s dr. Đurom Basaričekom, koji je s Didakom Buntićem stajao na čelu velike akcije zbrinjavanja glada i ratom pogođene djece iz Bosne i Hercegovine u sjevernoj Hrvatskoj u toku 1917. i 1918. godine.⁶

3.

1918.—1924. Stvaranje Kraljevine SHS na početku prosinca 1918. bez sumnje je prekretnica u radu Hrvatskog radiše. U tom prvom periodu beogradska vlada dopušta slobodan razvoj društva takvog tipa, pa se to i osjetilo u njegovu radu, utoliko više što društvo nije očekivalo od centralne vlade nikakvu financijsku pomoć.

Na području Hrvatske društvo organizira »Radišin dan«, kada su se prikupljali prinosi za djecu, i »Radišin tjedan«, kada su se pokazivali obrtnički i šegrtski proizvodi članova Radiše, a društvo se propagira i reklamira u novopokrenutom listu *Radiša*, čiji je urednik Fran Novljan. God. 1919. Hrvatski je radiša imao već 180 podružnica diljem Hrvatske i mnoštvo povjerenika, koji su radili na području gotovo čitave Hrvatske, tako u Petrinji, Bjelovaru i drugdje.

U toku »Radišinoj tjedna« držali su predavanja dr. Đuro Basariček, Milan Marjanović, dr. Juraj Krnjević, dr. Stanko Deželić, Ivan Čupak, dr. Lujo Thaler, dr. Radivoje Walter, prof. Antun Jiroušek, prof. Zlata Kovačević, Miloslav Bartulica, Rudolf Herceg, dr. Sigismund Čajkovac i druge istaknute ličnosti javnog života i vrlo različite političke orijentacije, pa su i ta predavanja imala raznolik sadržaj, s velikim planovima za oživljavanje privrednog života Hrvatske. Fran Novljan, npr., ističe u svojem predavanju da će se putem Hrvatskog radiše nacionalizirati obrt i trgovina, ali i uspostaviti veza sa svijetom. Govori se da je došlo vrijeme obnove naroda, te da treba školovati našu djecu, kako bi se u privredi potisnuli stranci. Dakako, pod »narodom« misli se na troimeni narod: Srbe, Hrvate i Slovence »[...] kojega će plemena raditi ravnopravno i sporazumno«, jer u to vrijeme ideja ravnopravnosti bratskih naroda još nije bila obvezvrijeđena.⁷

Neka su od tih predavanja i tiskana. Kao prvi svezak svoje knjižnice Hrvatski je radiša tiskao i »Obnovu naroda« Milana Marjanovića, sa stenografski presnimljenim njegovim predavanjem održanim 14. kolovoza 1919. u Zagrebu u povodu Radišinoj dana. Najavljujući govornika

⁶ Vodila se briga ne samo o katoličkoj, već i o pravoslavnoj i muslimanskoj djeci, ali je najveći broj zbrinutih bio dakako katoličke vjere (M. Kolar-Dimitrijević, Evakuacija bosansko-hercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem prvog svjetskog rata, Zbornik radova *Veležajnički proces u Banja Luci*, Banja Luka 1987., 399—412). Dr. Basariček je smatrao da djecu iz pasivnih krajeva treba svakako smjestiti u »privredni nauk«, kako bi im se osigurao ljepši i bolji život. Pri tome se zalagao da najsposobnije i zdrave narodne snage iz Hrvatskog zagorja i Hercegovine treba školovati i ubaciti tamo gdje je s bilo kojeg razloga oslabljeno hrvatsko pučanstvo, a gdje su uvjeti za život i privređivanje pogodniji i lakši (*Narodna odbrana*, 4, 23. I. 1932. — Hrvatski Radiša).

⁷ I. *Politeo*, n. dj.; *Hrvatski Radiša*, 1—2, 25. XII. 1919. i 3, 2. III. 1920.

dr. Josip Šilović je izjavio: »Velepoštovana gospodo i gospođe! I Oblasni Odbor za zaštitu djece i 'Hrvatski Radiša' imaju jednu te istu zadaću: Idu za obnovom naroda. Idu za našom unutrašnjom regeneracijom, a uhvatili su ovu misao ondje, gdje ju je trebalo uhvatiti: pregnusmo da regeneriramo i obnovimo narod u djeci našoj, u budućnosti našoj, u nadi našoj. Treba da ga obnovimo ondje, gdje će obnova biti sigurna. Glavna je naša zadaća, da narodu našem otvorimo oči, da čuva kao zjenicu oka svoga dječicu svoju, da se brine za ovo najveće blago svoje, za svoju vlastitu budućnost« (str. 7). U predgovoru brošuri, koja je predana u tisak na početku rujna 1919., vodstvo Hrvatskog radiše napominje da je društvo počelo nailaziti na sve veće razumijevanje i u narodu i kod inteligencije, te se nadaju da će se djelovanje društva razviti na širim osnovicama.

Zainteresiranost privrednika i drugih za Radišu jača društvo i materijalno, i ono već u 1919. ima imovinu od 425.000 kruna, 1920. godine 896.000 kruna, 1921. godine 6,707.404 krune, 1923. godine 1,851.935 dinara i 1924. godine 3,048.282 dinara.⁸

Svoje glavne zadatke u budućnosti Hrvatski je radiša formulirao na svi-banjskoj skupštini u Zagrebu 1919. godine: »1. Što prije podići Dom s internatom; 2. Izboriti subvenciju vlade za rad društva; 3. Da se Trgovačko obrtnička komora, Savez obrtnika i Savez trgovaca koriste institucijama Hrvatskog Radiše i 4. Da narod podupire Hrvatskog Radišu.«⁹ S obzirom na centralu društva u Zagrebu razumljivo je da je najveći interes za Hrvatskog radišu kao organizaciju za obrazovanje djece u obrtu bio probuđen na području zagrebačke županije. Samo u studenom 1919. traženo je 280 dječaka za obrt, a društvo je moglo ponuditi tek njih 119. Na području drugih županija slika je bila drukčija, što je ovisilo o trgovačkoj i obrtničkoj strukturi, odnosno njezinu nacionalnom sastavu. Tako je na području ličko-krbavske županije nuđeno 319 dječaka, a tražena su svega dva, jer su se na tom području, zahvaljujući ranijoj aktivnosti srpskog Privrednika, gotovo sva trgovina i obrt nalazili u rukama Srba. Mnogo bolje nije bilo ni na području modruško-riječke županije, gdje se nudi 113 dječaka, a namješta svega 16, vjerojatno iz istih razloga.¹⁰ U toku 1920. slika se ponešto izmijenila. Mreža se povjerenika Hrvatskog radiše proširila i upotpunila, pa Radišini odbori ili povjerenici djeluju i u Glini, Kostajnici, Petrinji, Sisku, Topuskom, parirajući tako srpskom Privredniku, čije je sjedište bilo premješteno u Beograd, pa se otvorila mogućnost djelovanja Hrvatskog radiše i na prostorima Banije i Korduna, do čega je očito vodstvu Radiše bilo vrlo stalo. Dobra je organizacija provedena i u Koprivnici, te su gotovo svi koprivnički obrtnici bili članovi društva.

I 1921. bila je godina velikih planova u Hrvatskom radiši. Zbog povlačenja i odlaska čeških, austrijskih, njemačkih i mađarskih stručnjaka iz Hrvatske, i osobito iz Bosne i Hercegovine, uz istodobno nastojanje da se

⁸ Podaci iz *Radiše*.

⁹ *Ravnopravnost*, Petrinja, 14, 31. V. 1919.

¹⁰ *Hrvatski Radiša*, 1, 25. XII. 1919.

otvori što više trgovačkih, obrtničkih i industrijskih radnji, pokazao se veliki nedostatak kvalificirane radne snage, pa je obnova podrazumijevala i školovanje mladih kadrova u inozemstvu. Stjepan Jobst, ravnatelj društva, odlazi 1921. u Sjedinjene Američke Države, te se ondje osniva centralni ured u Chicagu i uspostavlja mreža povjerenika koji su prikupljali novac za izgradnju Radišina doma u Zagrebu. God. 1921. prikupljeno je samo u SAD 25.000 dolara.

Nakon Jobstova odlaska ravnatelj društva postaje Petar Milutin Kvaternik, koji vrlo savjesno vodi društvo do svoje pogibije 1941. godine.¹¹ I on podupire politiku povezivanja rada Hrvatskog radiše uz hrvatsku emigraciju u svijetu, osobito onu u Sjevernoj i Južnoj Americi. U tim je planovima znatnu ulogu imao Artur Benko Grado Bojnički. On je za prvoga svjetskog rata bio kotarski načelnik u Bijeljini, a već je na početku 1919. umirovljen. Budući da je odlično znao francuski, njemački i engleski jezik, nakon preseljenja u Zagreb surađuje kao vanjski suradnik u Iseljeničkom odsjeku socijalne skrbi Pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (prije Pododsjek za poslove iseljavanja i putovanja). S velikim marom uključuje se u rad odsjeka, koji se u studenom 1921. pretvara u Generalni iseljenički komesarijat, neko vrijeme s ulogom centralne ustanove za poslove iseljeničstva u zemlji. Međutim, u procesu provođenja centralizacije i te je poslove vlada centralizirala u Ministarstvu socijalne politike, pa je likvidiran i iseljenički ured u Pokrajinskoj vladi, i on 1922. prestaje djelovati. U listopadu 1921. Benko je u *Jutarnjem listu*, u rubrici »Naši iseljenici«, započeo objavljivati seriju problemskih članaka o iseljeničtvu, pisanih na osnovi direktnih kontakata s iseljenicima. Stjepan Jobst i Kvaternik uočili su članke o potraživanjima imovine naših iseljenika od *Alien Property Custodian* u Washingtonu, koja im je zaplijenjena u toku prvoga svjetskog rata kao imovina državljana u ratu sa SAD, te su uspostavili s njim vezu, a zatim i suradnju, smatrajući da se to važno pitanje ne može prepustiti pojedincima.¹²

Benkovim uključivanjem u rad Radiše mijenja se karakter rada društva, jer se osniva Iseljeničko odjeljenje. Benko je usmjerio rad toga odjeljenja s pomoću dvaju elaborata. Prvi nosi naslov »Program ustrojstva i izgradnje iseljeničkog odjeljenja Hrvatskog Radiše« i datiran je s 18. srpnja 1923., a drugi »Program daljnjeg rada Hrvatskog Radiše« od 8. listopada 1924.¹³

Prvi je program nastao nakon što je Hrvatski radiša izdao Memorandum, reagirajući njime na akciju velikosrpski raspoloženih krugova koji su u *Pokretu*, *Novostima* i *Riječi* počeli pisati o lošem vodstvu i trzavicama u Hrvatskom radiši sijući tako nepovjerenje prema radu toga društva u

¹¹ Petar Milutin bio je brat Slavka Kvaternika. Poginuo je 1941. u Crikvenici, a 1942. Središnja je uprava Hrvatskog radiše izdala Spomenicu u čast Milutinu Kvaterniku, velikom ravnatelju Hrvatskog radiše (*Hrvatska obrana*, 14, 27. IV. 1941.).

¹² *Jutarnji list*, 21. i 28. VII. 1922.; Arhiv Hrvatske, ostavština Artura Benka Grada (dalje: Benko), kut. 73, sig. 99 — dopis Središnjice Hrvatskog radiše od 21. VI. 1922. Benko je u to vrijeme bio šef informacijske službe u Generalnom iseljeničkom komesarijatu u likvidaciji.

¹³ Oba su programa sačuvana u Benkovoj ostavštini (Benko, kut. 72, sig. 77—90 i kut. 73, sig. 80—84).

ekspanziji.¹⁴ Benko piše da se u zemlji problemima iseljenika bavi samo Društvo sv. Rafaela, koje je počelo djelovati prije petnaestak godina na čisto katoličkoj osnovi, i Hrvatski radiša, koji se bavi iseljeničkim pitanjem na širokoj, interkonfesionalnoj, »među-plemenskoj bazi«. Benko je ponudio Hrvatskom radiši da organizira Iseljenički odsjek, koji bi preuzeo sve poslove naših iseljenika, te bi bio njihova veza s maticom zemljom, osobito u domeni socijalnih pitanja. Prema njegovu mišljenju normalno je da se ta služba organizira u Zagrebu, gdje je iseljeničko pitanje dominantnije nego u Srbiji. On inzistira na razvoju informacijske službe, koja mora činiti jezgru iseljeničke službe Hrvatskog radiše. Na tom planu, smatra on, treba se povezati s *Over-Seas Clubom* i *Colonial Institutom* u Londonu, a također u Hrvatskom radiši osnovati biblioteku u kojoj bi svi javni djelatnici, a i drugi interesenti, mogli crpiti informacije o iseljeništvu. Benko predlaže i osnivanje muzeja naše emigracije, gdje bi se zorno prikazalo naše iseljavanje, gdje bi se čuvale fotografije naših najistaknutijih ličnosti u emigraciji, slike naših kolonija, sjećanja na rad pojedinaca i predmeti vezani uz emigrante. Osim te stalne zbirke u Zagrebu trebalo bi, prema njegovu mišljenju, urediti i pokretnu zbirku kako bi se naši ljudi u područjima s jakom emigracijom zorno i grafički upoznali sa svim prednostima i štetama iseljavanja, a zatim i »muzej Domovine«, koji bi putovao po našim kolonijama u svijetu i budio interes naših iseljenika za domovinu, ali i interes privrednih krugova u tim zemljama za našu zemlju, što bi donijelo neposrednu korist našem gospodarstvu. Benko smatra da treba očuvati mobilni karakter naše emigracije, da se neprestano smjenjuju odlazak od kuće i povratak, kako bi se spriječilo otuđivanje našeg iseljeničkog elementa. Ostvarenjem te ideje, tvrdi on, učinilo bi se veliko i civilizatorsko i patriotsko djelo, a za to postoje uvjeti budući da Stjepan Jobst već od 1921. djeluje u New Yorku kao spona središnjice Hrvatskog radiše s našim iseljenicima.¹⁵ Benko predlaže da naši potencijalni emigranti prođu i jezične tečajeve, te da se na tim tečajevima dobro upoznaju s prilikama u zemlji useljenja.

Gotovo je nevjerojatno suvremeno ono što dalje piše Benko u prvom Programu. »Protežući svoj dojakošnji rad u pogledu trgovačkog i obrtnog podmladka i na ostala polja znanja i umijenja, moglo bi Društvo da učini

¹⁴ *Nezavisnost*, 26, 16. VI. 1923. — Hrvatski Radiša i naša javnost. Hrvatski radiša u tom vremenu osim središnjice u Zagrebu u Gundulićevoj 11 ima i podružnice u Sarajevu, Gospiću i u Bjelovaru, te radne odbore i mjesne povjerenike u gotovo svim većim mjestima Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Hrvatski radiša stavio je težište svoje djelatnosti na osnivanje »naučničkih domova«, gdje su naučnici dobivali hranu, stan, odijelo i obuću i gdje se pratilo njihovo napredovanje kod obrtnika i, osobito, tvorničara. Organizirani su i jezični tečajevi i tražena veća zaštita naučnika u domeni zdravstva i obrazovanja, pa je putem Radničke komore u Zagrebu održana u rujnu 1923. i anketa s mnogo dobrih prijedloga (*Hrvatski Radiša*, 1923., 262, 301).

¹⁵ Stjepan Jobst autor je igrokaza »Hrvatski Radiša«, koji se davao s velikim uspjehom u Hrvatskoj i u Americi (Benko, kut. 72, sig. 188—194). Na prvom koncertu Hrvatskog radiše u New Yorku 24. siječnja 1926. izveden je njegov igrokaz »Siročad«. Međutim, na Jobstov je rad bačena sjena; god. 1924. Narodna hrvatska zajednica opuzila ga je za utaju priloga prikupljenih za Radišu. U istrazi je dokazano da na Jobstu nema krivnje, jer 20% Radišinih prihoda upotrebljava za reklamu i propagandu Hrvatskog radiše u SAD (Benko, kut. 72, sig. 201 i 217).

mного za što veće zблиžavanje stare i nove Domovine, omogućujući studiranje na našim školama u Domovini sposobnim mladima koji se rodiše van Evrope od roditelja *naše* krvi; i valjanim mladima u Domovini studiranje na školama naše emigracije. A primjenjujući istu metodu i na obrtnički, industrijski i trgovački podmladak stvorilo bi Društvo postojane trajne veze između domovine i naših kolonija u prosvjetnom pogledu, što bi i opet spriječavalo otuđivanje naših iseljenika van Evrope.« Benko predlaže da se izgradi i mreža putem koje bi naši iseljenici lakše dolazili do naših knjiga, te da se izdaje poseban bilten za prekomorske zemlje koji bi objavljivao najvažnije informacije, dakle ono što radi *Matica*, izdanje Matice hrvatskih iseljenika u Zagrebu, posljednjih četvrt stoljeća. Benko inicira i osnivanje Kluba prijatelja naših iseljenika, gdje bi se u vlastitim prostorijama smjestili svi uredi i institut koji bi se bavio migracijama. Tu bi bio i iseljenički dom, u kojemu bi uz umjerenu cijenu iseljenici i povratnici nalazili smještaj. Taj program, kaže Benko, mora se provoditi više godina, a Hrvatski je radiša jedini kadar realizirati ga u interesu cijeloga naroda i u službi rješavanja jednoga od naših najvećih socijalnih problema. S obzirom na tadašnje okolnosti Benko čak predlaže da program bude »meduplemenski«, jer će Hrvatski radiša za tu svrhu trebati velika financijska sredstva, a ionako »[. . .] naši iseljenici svih triju plemena žive u analognim naseobinama kao i u domovini, dakle prostorno izmiješani«, pa to i upućuje na međusobnu suradnju.

Benko zatim kaže: »Ja ću lično unijeti u tu službu svu onu ljubav za stvar, oduševljenje za konačne ciljeve rada, i simpatije za našeg iseljenika i povratnika, kojima je i do sada bio prožet moj javni rad na tom polju. Ja stavljam Društvu naročito na raspolaganje cijeli aparat informacione službe kako sam ga izgradio u ranijem Iseljeničkom Odsjeku ovdašnje Pokrajinske Uprave i to u obrascima evidencija, knjiga, tabela, zapisnika i inih formulara, koje će trebati samo u *naslovima* neznatno preinačiti prema organizaciji Društva.« Benko se nudi da će urediti arhiv naših povratnika, koji će »imati da postane dika Hrv[atškog] Radiše kao temelj poznavanja prilika u svijetu sa stanovišta naših specifičnih državnih i narodnih interesa«, te stavlja društvu na raspolaganje i svoje veze u svijetu, koje su uspostavljene i ojačane nakon što je 1922. proputovao Zapadnom Europom. Benko završava: »Stavljam Društvu na raspolaganje cijelu svoju organizatornu rutinu i obvezujem se ovo Odjeljenje izgraditi saobrazno s velikim konačnim ciljevima prema zapadno-evropskom kulturnom kalibru. Potpuno poznavanje svjetskih jezika olakšava mi pismeni i lični saobraćaj sa stranim svijetom u interesu ove velike stvari.«

Benko putem Hrvatskog radiše nije nikada ostvario što je namislio tim prvim programom, u kojemu i za današnje vrijeme ima dobrih zamisli, ali je učinio mnogo.¹⁶

¹⁶ Artur Benko Grado uređivao je od 1921. do 1923. u *Jutarnjem listu* tjednu rubriku »Naši iseljenici«, a sličnu je rubriku uređivao i u *Hrvatskom Radišu* 1923.—1924. Namislio je napisati i Migracionu enciklopediju, ali je objavio samo prvi svezak (1930.) koji se odnosi na Kanadu. God. 1931., 1933.—1937. i 1939. piše u listu *Novi iseljenik*, a 1940. u *Hrvatskom iseljeniku*. O iseljeničkim problemima pisao je i u francuskim, njemačkim i engleskim časopisima (*Danica Pinterović*, Benko Grado, Hrvatski biografski leksikon, 1, Zagreb 1983., 656—657).

U međuvremenu se središnjica društva Hrvatskog radiše preselila iz malih prostorija u Gundulićevoj 11 u mnogo povoljnije na Trgu N br. 4 (danas Trg hrvatskih velikana), gdje je bilo više prostora za rad i gdje su se pružale mogućnosti za proširenje rada. Sažetak Benkova programa objavilo je društvo 6. rujna 1923. kao posebnu obavijest. Hrvatski radiša, dakle, već daje uz »umjerenu pristojbu za pokriće troškova« informacije povratnicima i iseljenicima. »Društvo stavit će svakomu tko se na nj obrati na raspolaganje cijeli svoj aparat po vanevropskim zemljama koji se jednako izgrađuje i kojim za sada rukovodi direktor g. Stjepan Jobst u New Yorku, kako bi naši iseljenici i njihova rodbina služeći se organizacijom Društva mogli ostvarivati svoje tražbine širom svijeta naročito ondje gdje nema naših konzulata. S tim u vezi izgradit će se i statistika, naročito gospodarstvena, a i migraciona u koliko je državni uredi ne vode, kako bi se stvorio bogat aparat kao podloga zdrave informativne službe. Dotjerat će se i iseljeničko štivo u 'Radiši', organu Hrvatskog Radiše, koji će imati da popunjuje zvanične 'Iseljeničke vijesti' [u *Jut. listu*] kako se ne bi ista stvar ponavljala dva puta. Najposlije podignut će se ovdje Iseljenički Dom, u kojem će naći doličnog konačišta naši iseljenici i povratnici i u kojem će se smjestiti sve institucije u vezi s tim pitanjem.«¹⁷ Dakako, čim je *Radiša* počeo objavljivati iseljeničke vijesti, *Jutarnji list* ih je prestao izdavati, pa Hrvatski radiša postaje jedina organizacija u Zagrebu koja vodi brigu o hrvatskoj emigraciji. Benkov strah od uplitanja politike u njegov rad najočitije se vidi u najavi objavljivanja iseljeničkih vijesti 4. rujna 1923.: »U cijelom ovom radu kanit ćemo se diskusija političkih pitanja. Pocijepani još prije Velikoga Rata, donijele su poratne prilike još veći razdor među nas. Naša zadaća ne može biti taj razdor proširivati, već tražiti bazu zajedničkog preganja, dodirne točke nas sviju, napose domovine i naših naseobina, sve ono, što zbližuje, a ne otuđuje.«

Usprkos opreznosti i Artura Benka Grada i vodstva Hrvatskog radiše program je bilo teško realizirati, jer su radikalski elementi u vladi bili neskloni svakoj akciji koja je u naslovu nosila hrvatsko ime, pa je bilo gotovo nemoguće dobiti bilo kakvu financijsku pomoć iz državnog budžeta; odnosno, za svaki dinar takve pomoći trebalo je dugo ulagati nevjerojatno mnogo napora.

4.

1924.—1929. Da bi se djelatnost Hrvatskog radiše proširila i izmijenila u duhu Benkovih namjera, valjalo je izmijeniti društvena pravila. Međutim, trebalo je čekati gotovo godinu dana dok su nova pravila potvrđena, budući da su sada ti poslovi s ukinute Pokrajinske vlade prešli na Ministarstvo unutarnjih poslova, gdje su vladali radikali i samostalni demokrati.¹⁸

¹⁷ Benko, kut. 74, sig. 18.

¹⁸ Pravila je potvrdilo Ministarstvo unutarnjih djela, odsjek Državne zaštite, br. 11707 od 16. IV. 1924. (Arhiv Instituta za suvremenu povijest u Zagrebu [AISP], skupina VI, kut. 43, sig. 2707 — Pravila Radiše). Budući da su troškovi trogodiš-

Novim Pravilima predviđa se da Hrvatski radiša djeluje kao središnjica u Zagrebu s podružnicama u većim i radnim odborima u manjim mjestima, te povjereništvima ondje gdje se za to ukaže potreba. Pravilima su bile istaknute nove funkcije društva: »pošiljanje što većeg broja svršenih šegrta u inozemstvo radi daljeg stručnog usavršavanja i podržavanja veza s našim iseljenim hrvatskim narodom u svrhu njegovog povratka u domovinu, kako bi sa svojim stečenim iskustvom mogao postati snažan faktor u usavršavanju rada i narodno-gospodarskoj obnovi zemlje, te moralno i materijalno podupirati rad društva«.

U međuvremenu započete su dvije velike akcije u Zagrebu: akcija za gradnju Radišina doma, gdje bi se smjestila djeca koja rade kod obrtnika i tvorničara u Zagrebu, i akcija za gradnju Iseljeničkog doma. Prva je akcija provedena bez većih poteškoća, i 1923. je kupljena kuća u Šenojnoj ulici 16. Tu je uređen internat za stalne pitomce i provizorni za prolazne, na njihovu putu do mjesta naukovanja, te čitaonica.

Gradnja Iseljeničkog doma nije tekla tako glatko. Hrvatski radiša zamolio je već 1923. pokrajinskog namjesnika Jurja Demetrovića da iz iseljeničkog fonda, koji je osnovan 1901. godine u sklopu tadašnje Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, a koji je imao 2,500.000 dinara do tada neupotrijebljenih, izdvoji određena sredstva, te da ih pozajmi Hrvatskom radiši za gradnju Iseljeničkog doma. Vodstvo Hrvatskog radiše pozivalo se pri tome na činjenicu da je kod Generalnog iseljeničkog komesarijata osnovan novi fond za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, tj. za čitavu zemlju, te da bi sredstva prvog fonda svakako po prirodnom pravu pripadala Hrvatskoj, gdje su i prikupljena. Međutim, taj je prvi fond bez ikakva obrazloženja preuzelo Ministarstvo socijalne politike u Beogradu, te se Artur Benko Grado uzalud poziva 1. prosinca 1923. na činjenicu da se prvi fond prestao povećavati još 1922. nakon što je po Zakonu o iseljavanju od 3. kolovoza 1922. osnovan Iseljenički komesarijat, te da je prava sramota što povratnici iz emigracije noće u državnom konačištu, odnosno u baraki prijašnje francuske vojne komande. Benko je u svojim molbama, koje je upućivao u ime Hrvatskog radiše, pisao da po Zakonu o iseljavanju ministar raspolaže samo novim fondom, te da su Juraj Demetrović, a i Fedor Aranicki, šef Generalnog iseljeničkog komesarijata, suglasni da se iz ranijeg fonda dadu Hrvatskom radiši sredstva za gradnju Iseljeničkog doma u obliku zajma.¹⁹ Budući da je i ing. Vjekoslav Heinzl, gradonačelnik Zagreba, poduprio molbu Hrvatskog radiše 5. veljače 1924., potvrdivši nacрте za gradnju doma u Radišinoj ulici (sada Kneza Mislava) br. 6, 8 i 10 i Solovjevoj (sada Kneza Borne) 3 i 5, istakavši kako je cilj Hrvatskog radiše da trgovina, obrt i industrija što bolje procvatu i dođu u narodne ruke, posredstvom stručnog odgajanja i školovanja mladih, nije bilo moguće protiviti se davanju zajma, pa je dr. Ninko Perić, mini-

njeg usavršavanja u inozemstvu iznosili 40.000 dinara, osnovana je zaklada, koja se punila prilozima imućnijih članova Hrvatskog radiše, te se 1925. našlo u inozemstvu već 20 pitomaca, a u Beču je u Landstrassengürtel br. 17 kupljena četvorokatnica, koja je imala biti Croaticum dom za te svrhe (*Hrvatski Radiša*, 1925., 57 — *— Kvaternik*, Naši pitomci u inozemstvu: što hoćemo s time? i 108 — Pitomci Radiše u inozemstvu, te 1926., 23 — 40 mladih u inozemstvu).

¹⁹ Benko, kut. 72 — dopis Hrvatskog radiše ministru socijalne politike.

star socijalne politike, usprkos protivljenju dr. Milana Stojadinovića, ministra financija, obećao dati zajam.²⁰ Trebalo je napisati novu molbu, te je zajam konačno odobren, ali tek za sedme Pašičeve vlade, kada je već ministar socijalne politike bio Nikola T. Uzunović,²¹ a ugovor o zajmu sklopljen je tek za treće vlade Ljube Davidovića, čija je karakteristika usporavanje provođenja centralizma, pod utjecajem otpora nesrpskih naroda. Zajam od tri milijuna dinara odobren je zapravo tek nakon iseljeničke ankete u rujnu 1924. u Zagrebu, koja je potvrdila veliku potrebu izgradnje Iseljeničkog doma upravo u Zagrebu. Ugovor sklopljen u Ministarstvu socijalne politike potpisali su dr. šefkija Behmen, ministar socijalne politike, dr. Matko Laginja, bivši ban za Hrvatsku i Slavoniju, šef Iseljeničkog komesarijata dr. Fedor Aranicky, državni nadodvjetnik dr. Viktor Ružić, te bivši major Petar Milutin Kvaternik u ime Hrvatskog radiše. Ipak do isplate nije došlo za Davidovićeve vlade, a osma Pašičeva, odnosno treća Pašić-Pribičevićeva vlada, koja je došla na vlast 6. studenog 1924., koči isplatu, utoliko više što je Državna hipotekarna banka zatražila odgodu zbog nepovoljnog stanja državnog proračuna. Benko moli 28. studenog 1924. dr. Đuru Šurmina, disidenta »Hrvatske zajednice« koji se našao na funkciji ministra trgovine i industrije, da intervenira, jer su započele pripreme za gradnju na zemljištu koje je poklonila zagrebačka gradska općina, a o odobrenju zajma obaviještena je i javnost, te bi obustava isplate zajma mogla u javnosti biti prikazana kao »[...] da se hoće nešto da ometa što ide u korist jedne izrazite hrvatske institucije«. U pokušaju da spriječi isplatu zajma Ministarstvo socijalne politike zatražilo je originalni ugovor, ali je Benko to spriječio, napisavši Kvaterniku da je taj ugovor »nenadoknativa isprava«, te je u Beograd poslan samo ovjerovljeni prijepis.²² Zajam je ipak isplaćen. Tako je uz pomoć zajma, ali i uz pomoć južnoameričkih Hrvata, sagrađen prvi zakladni dom u Radišinoj ulici, koji se i prozvaao Dom južnoameričkih Hrvata.²³ Gradnja je bila izvanredno mučna i skopčana sa silnim financijskim poteškoćama. Naime, kriza kredita, izazvana financijskom politikom dr. Milana Stojadinovića koji je, radi uravnoteženja državnog proračuna, zatvorio sve kredite Narodne banke, izazvala je kriznu situaciju u privredi Hrvatske,

²⁰ AISP, VI, kut. 43, sig. 2707.

²¹ Benko, kut. 72, sig. 70. — molba, i 71—75. Hrvatski iseljenički fond imao je 18. XII. 1923. godine na svom računu 2,018.519 dinara.

²² Benko, kut. 72, sig. 75. Molba Hrvatskog radiše iseljeničkom komesarijatu, te kut. 73, sig. 431 — pismo Šurminu. Benko je za pomoć molio i pomoćnika ministra socijalne politike Mihajla Murka, s kojim je zajedno radio u Bosni za prvoga svjetskog rata (Benko, kut. 72, sig. 426).

²³ Sa 100.000 dinara pomogli su gradnju toga doma Kuzma Rožmanić, Miho Mihanović iz Buenos Airesa, brodovlasnik (rođen u Dolu kraj Dubrovnika), Frano Petrinović, brodovlasnik u Valparaisu (rođen u Supetru na Braču) i brodovlasnik i industrijalac Paskval Baburica iz Valparaisa. Njihovi su medaljoni uklesani na pročelju te prekrasne palače. No priloge su vjerojatno dali i drugi, pa bi tu temu bilo zanimljivo istražiti na osnovi knjiga *Večeslav Holjevac*, Hrvati izvan domovine Zagreb 1967.; *Ljubomir Antić*, Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914, Zagreb 1991.; »Adresara s biografskim podatcima o našem narodu u Južnoj Americi« što ga je sastavio Josip Subašić, a izdan je u Buenos Airesu potkraj 1932. godine, zatim Feljtona Stipe Jolića u *Večernjem listu* 1991. i 1992. i arhivske građe pohranjene u Arhivu Matice hrvatskih iseljenika u Zagrebu.

koja se dobrim dijelom zasnivala baš na kreditima banaka. Mnoge manje tvornice, trgovine i obrtne radnje morale su obustaviti poslovanje. To se, dakako, moralo odraziti i na financijama Hrvatskog radiše, koji je znatnim dijelom živio od darova obrtnika. Uz to je kriza zahvatila i Sjedinjene Američke Države, pa se i ondje sve teže odvajalo za humanitarne i socijalne svrhe. Osim toga, već spomenuta konferencija (anketa) iseljeničkih organizacija u Zagrebu pokazala je da i Iseljenička organizacija u Splitu i Iseljenička zveza u Ljubljani računaju na određenu državnu subvenciju, ali je Benko izjavio da se jedino Hrvatski radiša i potvrdio kao »emigraciono društvo«, te predložio da se osnuje savez svih tih organizacija pod vodstvom Hrvatskog radiše, čija aktivnost obuhvaća »cijelu Kraljevinu i cijeli svijet«. Hrvatskog bi radišu morali zbog toga financirati i država, i gradovi, i općine, i potporne organizacije i društva u svijetu. Benko je posebno pri tome imenovao Hrvatsku zajednicu, Jugoslavensku narodnu obranu u Južnoj Americi, Banco Yugoslavi di Chile i neke pojedince.

Ta je misao sadržana u drugom programu od jeseni 1924.²⁴ Benko predlaže internacionalizaciju pitanja kojima se bavi Hrvatski radiša, i tiskanje publikacija na svjetskim jezicima, jer bi to pomoglo u traženju pomoći. Ta ideja zaslužuje pažnju. Prema Benkovu prijedlogu tiskao bi se iseljenički rječnik, mali pregled iseljeničkih društava naše države u svijetu, brošura o uštedama iseljenika i povratnika, brošure o pojedinim zemljama. On također pretpostavlja da bi se među emigracijom mogle prodavati i njegove pripovijesti iz života iseljenika i povratnika.²⁵ I taj program predviđa osnivanje javne migracijske biblioteke, prikupljanje materijala za migracijski muzej Hrvatskog radiše, i uređenje malog fotografskog atelijera u novoj zgradi. Benko piše: »[...] tu i ne spominjem one sitnije radove koji ne iziskuju sistematskog posla, već se izvršavaju ad hoc, kao propagandistički filmovi, prigodna predavanja, sastanci i t.d.« Na kraju programa vidi se kako su brojne teškoće s kojima se Benko suočio. On skromno moli jednu pomoćnu silu, »koja bi po mogućnosti trebala da zna engleski, ali ako i ne zna, neka zna bar njemački, da može njemačku stručnu literaturu da prati, ukoliko to ja sam ne mogu sve. Trebala bi da zna stenografirati. Ali ako i ne zna, *na mašinu* mora znati pisati. Bez te vještine nije moguće u ovom poslu raditi«. Zatim nastavlja: »Kaže mi se da sam idealista. Ali ideali su, kako pravo reče A. Chamberlain, *najrealnija* dobra.« Već je dotadašnjim radom, dodaje, društvo Hrvatskog radiše steklo pravo da dobije zajam, te misli da će zauzeti prvo mjesto među našim društvima, usprkos trenutnoj teškoj situaciji, kada su obveze sve veće a prihodi sve manji. Čitav je njegov angažman, kaže, u funkciji Hrvatskog radiše, i njegov će rad, čiji se učinak ne može odmah mjeriti, ipak imati rezultata u budućnosti. Stoga moli da se i njegov položaj nekako financijski regulira, utoliko više što o svom trošku nabavlja svu literaturu, piše vlastitim sredstvima i slično.

²⁴ Benko, kut. 73, sig. 80—84. — »Program daljnjeg rada Hrvatskog Radiše, izvršujući prvobitni iseljenički program, koji sam izradio prije nego što ću preuzeti upravu iseljeničke službe Hrvatskog Radiše«, od 8. listopada 1924.

²⁵ Vjerojatno Benkova aluzija da bi se njegovi feljtoni u *Jutarnjem listu* mogli objaviti i kao posebna edicija.

Kako bi prikupio sredstva za dovršenje doma, Hrvatski radiša tiska i kalendare i džepne kalendarčice, i moli gdje god može nešto izmoliti. Zgrada u Radišinoj ulici bila je konačno dovršena 1927.

Ali, to je bila samo polovica posla, jer je trebalo sagraditi i drugi dio doma, onaj čije je pročelje na Ulici kneza Borne 3 i 5. Njegova je gradnja započela polaganjem kamena temeljca u prisutnosti gradonačelnika Heinzela, a dovršena je 1928. godine.²⁶

Poteškoće pri odobravanju građevnih nacrti i nemogućnost pridržavanja rokova gradnje zbog nestašice novca ugrožavale su veliki Radišin plan izgradnje domova za emigrante povratnike i za njegove pitomce. Svi povjerenici Hrvatskog radiše neprestano prikupljaju pomoć i darove, ali je sve teže prikupiti potrebna sredstva, jer je narod sve siromašniji — osiromašivan vladinom politikom. Dr. Luka Senjak,²⁷ glavni povjerenik Hrvatskog radiše, molio je 25. kolovoza 1926. velikog župana Zagrebačke oblasti dr. Milu Kramarića za što izdašnju pomoć za gradnju doma, ali je odbijen, s obrazloženjem da se molba odbija »usljed pomanjkanja sredstava«.²⁸ Kada je počeo djelovati Oblasni odbor Zagrebačke oblasti na čelu sa Stjepanom Radićem, Hrvatski radiša ponovo upućuje molbu. Radiću je tada odobren iznos od 20.000 dinara, premda je i sada bilo poteškoća s isplatom zbog podbačaja oblasnog proračuna u toj godini.²⁹ Molba za financijsku potporu upućena ministru unutarnjih poslova vraćena je bez odgovora.³⁰ No, 1924. pomoć je društvu dao papa Pio XI.³¹

I sam Benko traži novčana sredstva na sve strane, jer je i inicijativa za gradnju domova Hrvatskog radiše dobrim dijelom potekla iz njegovih programa. Izradio je niz vrlo prihvatljivih i emocijama protkanih parola kojima se društvo služilo u svom radu i prilikom prikupljanja sredstava. Prodavali su se i suvenir-pepeljare s likom mladog obrtnika koji u ruci nosi kovčeg i s natpisom »Hrvatski Radiša«.

Benkova je ideja da se društvo obrati dvjema najvećim humanitarnim zakladama na svijetu: J. D. Rockefellerovoj *General Education Board* i *Carnegie Corporation* u New Yorku, pozivajući se na to da Hrvatski radiša ima u SAD 69 ogranaka i povjerenika, te da je i neka vrsta američkog društva. U molbama Benko navodi da Hrvatski radiša ima potkraj 1928. aktivu od 7,341.739 dinara, odnosno 131.102 dolara, da u Sjedinjenim Država uz središnjicu ima i 33 ogranaka i 45 povjerenika, zatim da je društvo od hrvatskih iseljenika u Americi primilo 1922. godine 204.042 dinara, 1923. godine 68.844 dinara, 1924. godine 228.965 dinara, 1925. godine 134.770 dinara, 1926. godine 125.937 dinara, 1927. godine

²⁶ Stipe Jolić, Povratak Hrvatskog Radiše, *Večernji list*, 1. VII. 1991.

²⁷ Luka Senjak je već 1929. umro, pa je Hrvatski radiša izgubio dugogodišnjeg suradnika.

²⁸ AISP, VI, kut. 43, dosje 2707. Dr. Mile Kramarić (Ogulin, 28. IX. 1864. — Zagreb, 28. XI. 1930.) bio je sklon Radiću i Hrvatskoj zajednici, ali, kao takav, 1922. do 1926. u mirovini. Reaktiviran, pazio je da se »na malim stvarima« ne zamjeri vlastima, da bi ipak na sredini 1927. zbog podupiranja Radićeve politike u Zagrebačkoj oblasti bio definitivno umirovljen.

²⁹ Isto. — Rješenje Oblasnog odbora.

³⁰ Arhiv Hrvatske, fond Zagrebačke oblasti, kut. 407 — spis II-2-69649.

³¹ Navedeno prema Joliću, *Večernji list*, 1. VII. 1991.

205.151 dinar i 1928. godine 216.261 dinar, te da su ta sredstva uložena u nekretnine i upotrijebljena za prehranu pitomaca u internatima. Benko spominje i ono što je isticao američki književnik našeg porijekla Louis Adamić: da su hrvatska naselja 60 godina pridonosila sintezi Amerike, da je Amerika odgojila čitave generacije naše krvi, te da Amerika mora biti učiteljica europskim starim narodima u privrednom pogledu. Kada se naši mladi ljudi nakon tri godine školovanja u SAD budu vratili kućama, kaže Benko, oni će biti preporoditelji vlastitog naroda i širitelji američkog duha, američkog napretka i američke civilizacije. »Amerika polaže vrijednost na to da zaposjedne prvo ili bar dolično mjesto inter pares, pak mora da zadovoljava njezin ponos kad gleda kako se ljubav i zahvalnost prema njoj šire po svijetu.«³² Benkove nade ipak se nisu ostvarile. Obje fundacije odgovorile su da daju pomoć samo za svoje područje, te je Benko upućen na europske organizacije.³³

Prikupljana su i sredstva na malo. God. 1927. osim suvenira i kalendara puštene su u promet i šibice Hrvatskog radiše. Ti su artikli stizali u gotovo svako mjesto Hrvatske gdje je postojalo povjereništvo, pa tako na primjer i u Petrinju.³⁴

Po svemu se čini da je Hrvatski radiša ipak bio u najtežoj financijskoj situaciji 1925., u vrijeme ukidanja pokrajinskih uprava i pojačane kreditne krize. Kvaternik je 23. prosinca 1925. obavijestio Benka da se obustavlja iseljenički (američki) prilog u *Radiši*, što je Benka prisililo da sredstva za opstanak veže uz »Saopćenje o pitanjima migracije« (1927.—1931.), koje je izdavao na hrvatskom, francuskom i engleskom jeziku, te uz socijalno-statističku reviju *Indeks*, koju izdaje od 1927. do 1941. godine uz financijsku potporu raznih institucija.

Kako bi Hrvatski radiša mogao ispuniti svoju zadaću, on nastavlja s gradnjama u Zagrebu, za koje troši sve donacije i sva raspoloživa sredstva.³⁵ Društvo je, npr., preuzelo legat uglednoga zagrebačkog trgovca Lava Bauera na Vrhovcu. Bauer je Radiši poklonio 50 jutara vinograda zajedno sa zgradama, ali je imanje bilo opterećeno hipotekarnim dugom od 1,900.000 dinara, pa je predsjednik Radiše F. Holujević dao imanje rasporelirati i tako je rasprodano u obliku gradilišta, a sredstva su upotrijebljena za gradnju trećega zakladnog doma Hrvatskog radiše u Zvonimirovoj ulici (poslijeratni Dom Jugoslavenske armije), odnosno čitavog kompleksa, koji se imao sastojati od triju zgrada. Najprije je podignut

³² Benko, kut. 72, sig. 288 — dopis Radiše Anti Pauru u Pittsburgh s molbom da intervenira kod korporacije, datiran s 8. XI. 1929.

³³ Benko, kut. 72, sig. 280, 283, 289.

³⁴ *Istina*, Petrinja, 12, 1. XI. 1927. Slično su se prikupljala sredstva za rad istarskih škola na hrvatskom jeziku putem Ćirilo-metodskog društva do prvoga svjetskog rata.

³⁵ Tako prodaje i svoj »Croatium« u Beču. Bio je to internat za 60 šegtra i 30 pomoćnika, ali su nastale nepremostive poteškoće s iseljavanjem ranijih stanara, pa je kuća prodana, a novac od prodaje uložen u zagrebačke gradnje. Ipak su mladići i dalje slani u Beč na školovanje. U Beču se o njima brinuo Karl Weber, a u Stuttgartu Albert Daum. God. 1928. poslano je u Beč 37 mladića, 1928. je otpremljena jedna grupa u Francusku, a 1933. u Čehoslovačku (*Jolić*, n. dj., *Večernji list*, 28. i 29. VI. 1991.).

Dom sjevernoameričkih Hrvata na uglu Zvonimirove i Lorkovićeve ulice, posvećen 1937., jer Hrvati u Sjevernoj Americi nisu htjeli zaostati za Hrvatima iz Južne Amerike, koji su već 1927. dobili svoj dom.³⁶

5.

Zadruga za štednju, osiguranje i privredu Hrvatskog radiše. Radi prikupljanja uloga slabije imućnih članova 1. kolovoza 1928. Hrvatski radiša osniva Zadrugu za štednju, osiguranje i privredu. Svrha je zadruge rad na poslovnoj osnovi i prikupljanje sredstava štednjom, koja će se usmjerivati na gradnju domova za naučnike, ali i za kupovanje i osnivanje privrednih poduzeća koja će imati hrvatski karakter. Zadrugu i društvo povezuje nastojanje da se stvori domaća kvalificirana obrtnička, a još više kvalificirana industrijska radna snaga. Vjerojatno je zadruga nastala iz nužde, ali je ona dovela do potpune reorganizacije društva na čisto poslovnoj bazi, jer su presahnuli izvori bazirani na darovima, a vjerojatno je tome pridonijela i kriza. Na čelo Hrvatskog radiše dolazi sada industrijalac Milan Prpić. Zahvaljujući njemu Hrvatski radiša ne postaje u svom razvitku ni u vremenu velike svjetske krize i Aleksandrove diktature, ni poslije nje, ni 1940. Tada on ima 15.502 člana, od toga je 771 član u inozemstvu, odnosno 586 podružnica, od toga 96 izvan zemlje.³⁷ Do početka drugoga svjetskog rata realiziran je potpuno i plan izgradnje svih Radišinih zgrada u Zagrebu, ali je najveća i najljepša zagrada u Zvonimirovoj ulici poslužila svojoj prvotnoj namjeni samo do 1941., kada u nju useljava njemačka vojska.

Hrvatski radiša, zasnovan na novim Pravilima od 27. travnja 1930., nije više onaj stari.³⁸ Njegova je svrha podupiranje nastojanja da domaća trgovina, obrt, industrija, a i poljoprivreda, što bolje procvatu, te zapošljavanje djece u obrt postaje samo jedna grana razgranate organizacije. Poslovanje Hrvatskog radiše poslije 1929. mora biti predmet posebne znanstvene rasprave i proučavanja.

Ali razvoj Radiše poslije 1929. nije razumljiv bez poznavanja njegove prve faze, kada je utjecaj američkih emigranata Hrvata izvanredno važan. Postupno — ne odviše naglo — stezanje jugoslavenskih okova oko Hrvata nije onemogućilo učvršćenje Hrvatskog radiše u zemlji i u inozemstvu, pa on 1929. — zahvaljujući svojoj socijalnoj funkciji — predstavlja snagu koja se više nije dala uništiti jednostavnom uredbom, a financijski se uspješno suprotstavljao svim nedaćama centralističkog režima, izgrađujući s pomoću zadruge vlastitu financijsku osnovu neovisnu o državi.³⁹

³⁶ Benko, kut. 72, sig. 301—302. — Proglas »Dosadnji i budući potrebni razvitek rada Hrvatskog Radiše« iz IV. 1933.

³⁷ *Jolik*, n. dj., *Večernji list*, 9. VII. 1991.

³⁸ AISP, VI, kut. 43, sig. 2707. U svojim tvornicama u Oroslavlju i Ivančici Milan Prpić se koristio naučnicima Hrvatskog radiše, te je oformljena neka vrsta tekstilne škole.

³⁹ Zadruga Hrvatskog radiše za štednju, osiguranje i privredu imala je svoje prostorije u Berislavićevoj ulici 20. Ona je čak i protokolirana kao posebno privredno poduzeće (Historijski arhiv Zagreb, Zbirka firmi, 7/1929).

6.

Hrvatski radiša pridonio je jačanju privredne snage Hrvatske. U svoje prve tri faze (do 1929.) on vodi ponajviše računa o osposobljavanju domaće stručne radne snage, pa po broju pitomaca u zemlji i izvan domovine i po broju domova za naučnike postaje važna humanitarno-odgojna organizacija. Oko sredine međuratnog razdoblja, u doba sve veće ugroženosti hrvatske privrede od velikosrpskog financijskog i državnog kapitala, Hrvatski se radiša preorijentirao na rad na privredno-financijskoj osnovi, te uvodi štednju na masovnoj osnovi, ne zanemarujući ni svoju prvobitnu funkciju. U tom vremenu vodstvo i društva i zadruga pazi da se ne upusti ni u kakve financijske veze s državnim ustanovama i bankama, jer su propast Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva 1924. i vlastite poteškoće pri dobivanju zajma od Ministarstva socijalne politike pokazale da se s državom ni na socijalno-humanitarnom polju ne može surađivati bez opasnosti za vlastiti opstanak.

Do kraja rujna 1927. Hrvatski je radiša namjestio u razne grane trgovine, obrta, industrije i narodnog gospodarstva 11.008 dječaka, a neke podatke o broju članova i broju namještenih naučnika prikazujemo na tabeli.

O radu Hrvatskog radiše dalo bi se još mnogo toga napisati. God. 1928. on inicira osnivanje stanice za izbor zvanja, te središnje stručne zanatske škole u Zagrebu u kojoj su naučnici jedan dan u tjednu imali nastavu cijeli dan, a ostale dane, osim nedjelje, kada bi bili slobodni, radili su kod majstora.⁴⁰

U vrijeme kada mu već komesarijat bivšeg velikog župana Petra Zrelca onemogućuje slobodno odlučivanje, vodstvo Hrvatskog radiše ukazuje na potrebu osnutka Radišine središnjice za žensku mladež.⁴¹ Ideja je bilo mnogo, i premda mnoge nisu ostvarene, Hrvatski je radiša obavio divovsku zadaću okupljanja mladeži u produktivnim i korisnim obrtima, koji su i osposobili hrvatsku privredu za rješavanje najsloženijih zadataka. Pomoć za izgradnju Hrvatskog radiše dali su mnogi Hrvati iz emigracije, i bez njih se to društvo nikako ne bi razvilo u postignutom opsegu, ali se glavna borba vodila u Zagrebu, gdje su centrirani njegovi glavni domovi i gdje se nalazila Središnjica.

⁴⁰ *Radiša*, 1928., 172.

⁴¹ *Radiša*, 1929., 50. Komisarijat u Hrvatskom radiši trajao je do 3. svibnja 1931. kada je Zrelec ostupio i ponovo izabran upravni i nadzorni odbor.

Tabela 1

BROJ ČLANOVA I NAMJESTENIH NAUČNIKA HRVATSKOG RADIŠE
1904.—1927.*

Indeks 1904 = 100

Godina	Broj članova		Broj namještenih šegrta	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
1904.	4.148	100	541	100
1905.	700	16	279	51
1906.	462	11	226	41
1907.	490	12	249	46
1908.	455	11	243	44
1909.	429	10	257	47
1910.	355	9	305	56
1911.	346	8	290	53
1912.	357	9	257	47
1913.			160	29
1914.			45	8
1915.			32	6
1916.	bez podataka		49	9
1917.			94	17
1918.			186	34
1919.	2.179	52	488	90
1920.	3.667	89	660	122
1921.	6.438	155	885	163
1922.	bez podataka		983	181
1923.	19.215	463	1.121	207
1924.	13.711	330	948	175
1925.			828	153
1927.	bez podataka		1.032	190
Ukupno			10.158	

* *Hrvatski Radiša*, 1926., 69; 1928., 181. Podatke o brojnom stanju naučnika Hrvatskog radiše donosili su i mnogi lokalni listovi hrvatske orijentacije.

SUMMARY

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF *THE CROATIAN WORKER*
UNTIL 1929

The *Croatian Worker* society was founded under the name »The Society for the Placement of Apprentices into the Craft and Trade« in 1903; its purpose was to facilitate the introduction of the poor children from more backward regions of Croatia into craftsmanship. After a year of successful work, the Society ran into problems. Only the combined efforts of Stjepan Jobst in the United States of America and of Arthur Benko Grade in Zagreb, which coincided with the change of the Society's name into *the Croatian Worker*, have enabled the opening of the immigrants' house and the house for apprentices.

The *Croatian Worker* helped strengthening of Croatian economy, and it remained independent of state and bank establishments. Through its savings cooperative and insurance, the Society became a strong economic organization with professional staff and substantial capital. The organization was weakened by the Belgrade government in the new state of Yugoslavia. This article emphasizes the development of the Society until 1929 with some indications of its further development.